

УДК 323.22/28

ББК 66.3(4/8)

Ірина Овчар

ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.С. ГОРБАЧОВА В ПЕРЕБУДОВНИЙ ПЕРІОД (1985–1991)

У статті досліджуються причини приходу до влади в СРСР М.Горбачова, причини подій, які визначили курс реформ 1985–1991 рр. та їхні наслідки для СРСР. Автор подає аналіз зміни внутрішньополітичного стану країни у зв'язку з переходом до демократизації суспільства. Визначені також складові цього процесу: теорія та практика перебудови. Перший забезпечує розуміння понять: нове мислення, гласність, ринкові відносини. Другий був продиктований часом і водночас збігом обставин – це був скоріше історичний феномен ніж процес необхідних та виважених реформ.

Ключові слова: СРСР, М.Горбачов, криза, демократизація суспільства, історичний феномен, реформи.

Доцільність і актуальність дослідження подій перебудовного періоду на сьогоднішній день не викликає сумнівів. По-перше, в березні 2005 року минуло двадцять років із початку перебудови в СРСР (1985–1991 рр.). Протягом цих років на теренах Російської Федерації накопичилася достатня кількість літератури, яка подає аналіз суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень у зазначений хронологічний період. Серед провідних російських науковців необхідно назвати А.Барсенкова [5], І.Земцова [18], Н.Зеньковича [19], Б.Славіна [26], В.Согріна [34; 35]. Українська історіографія обмежується тими працями, які вивчають події перебудови в контексті розгляду відновлення державного будівництва в Україні. Зокрема, це монографії О.Бойка [6], С.Кульчицького [23], В.Литвина [24]. Але цілісного дослідження досі немає, при умові, що Україна була не лише об'єктом у процесі радикальних змін, їй відводилася роль стратегічного суб'єкта, здатного підтримати зміст демократичних перетворень, запропонованих М.С.Горбачовим. По-друге, без вивчення даної теми неможливо провести комплексне дослідження державотворчих процесів, що відбувалися на початку 90-х років ХХ ст. у пострадянських країнах. У даній статті ми подаємо комплексний аналіз перебудовних перетворень із позиції Генерального секретаря ЦК КПРС протягом 1985–1991 років, першого і останнього Президента СРСР М.С.Горбачова.

11 березня 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.С.Горбачова. Партія менше доби залишалася без Генерального секретаря (керівника), а країна – без лідера.

Виступаючи на березневому (1985 р.) Пленумі, М.С.Горбачов запевнив, що забезпечить послідовність у політиці. Мова йшла про продовження стратегічної лінії попередніх генсеків, зокрема Ю.Андропова, який взяв курс на реформування соціально-економічної сфери, не зачіпаючи при цьому самої радянської системи. В.В. Путін (президент Російської Федерації) дає таку характеристику правління Ю.Андропова: “На ранньому етапі своєї діяльності Ю.Андропов намагався обережно реформувати економіку, але так, щоб не послабити контроль над процесами з боку партійно-державного апарату. До реформи політичної системи він збирався приступити в останній момент або ж узагалі планував передати вирішення цього питання своїм наступникам” [30, с.45].

Оскільки заповіт Ю.Андропова члени КПРС не взяли до уваги, то в 1984 р. на посаду Генерального секретаря КПРС був обраний не М.С.Горбачов, а К.У.Черненко. Останній не прагнув до радикальних реформ. Такі зміни розпочалися в 1985 р., коли до влади прийшов М.С.Горбачов. Ключовим словом своєї промови на березневому (1985 р.) Пленумі він обрав “динамізм”. Усі наступні фрази не відходили від запрограмованої формули, яка виголошувалася при зміні генсека: короткий позитивний аналіз діяльності попереднього керівника й обіцянка виконувати рішення з'їздів та пленумів ЦК [13, с.93].

На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС М.С.Горбачов доповнив свою березневу доповідь і уточнив: “Послідовність – це рух уперед, вирішення існуючих проблем, ліквідація всього, що заважає розвитку” [25, с.109]. Зреш-

тою, на початковому етапі перебудови, тобто з квітня 1985 р., планувалося рішуче подолати застійні процеси, створити надійний та ефективний механізм прискорення соціально-економічного розвитку суспільства. Проте рух, який проходив і утверджувався пленумами та з'їздами КПРС, і зміни, що мали надати існуючому суспільству демократичних основ, у кінцевому результаті були розглянуті як моменти кризи. “Коріння гальмування вбачалося в серйозних недоліках функціонування інститутів соціалістичної демократії, у застарілих, а часом і таких, що не відповідають реальностям, політичних і теоретичних настанов, у консервативному механізмі управління” [36, с.466].

Досконалості справді не існує. Навіть відомий письменник О.Зінов'єв, який у своїх роботах досить скептично ставиться до політичних процесів, усе ж зауважує: “Дуже легко критикувати помилки керівника. А от спробувати уникнути їх, коли доводиться приймати рішення історичного масштабу, неможливо. І при цьому всі академії світу разом узяті не зможуть із впевненістю передбачити хід подій хоча б на ближчі десять років” [20, с.17–18].

Перебудова мислилася як масштабне революційне явище, пов'язане з радикальними перетвореннями для людей і на користь людей. “Перебудова – це головний пріоритет нашої діяльності, – відзначав М.С.Горбачов. – У ній ключ і до збереження, і до розвитку основ соціалістичних завоювань, ідеалів та принципів; і до подолання деформацій, негативних явищ, які залишилися від минулого; і до вирішення практичних справ у кожній області, районі, трудовому колективі” [11, с.4]. Тому потрібно діяти так, щоб процес цей набрав силу, щоб ніякі випадкові обставини, ніякі особисті проблеми і непорозуміння не могли його зачепити, а тим більше поставити під загрозу.

Мета була поставлена. Пленуми і з'їзди КПРС утверджували шляхи її реалізації. Це свідчило про збереження послідовності в політичному курсі генсека.

У цілому, прихід до влади в СРСР М.С.Горбачова був сприйнятий радянським народом позитивно. Країна перебувала в очікуванні кращого. І лише висновки західної преси свідчили про можливу небезпеку для Радянського Союзу. У ній зазначалося, що “Горбачов не займеться будівництвом світлого нового світу, а буде ламати існуючий старий, незважаючи на

всю його архаїчність. Він не зможе запропонувати країні ніяких революційних змін хоча б тому, що існуюча система збудована так, щоб відкинути їх зі свого порога” [13, с.99].

Не враховуючи попередження західних науковців, М.С.Горбачов таки розпочав обраний вектор розвитку радянського суспільства. 11 червня 1985 р. Генеральний секретар виступив на засіданні ЦК КПРС із питань науково-технічного прогресу, де підкреслив важливість “прискорення” в економічній, соціальній та інших сферах. Проект п'ятирічки був повернутий на доопрацювання. М.С.Горбачов говорив: “Розуміючи значення економічних реформ, я вважаю, що потрібно перш за все спробувати модернізувати економіку, щоб до початку 90-х років підготувати умови для радикальної економічної реформи” [15, с.126]. Згідно з рішеннями засідання були замінені на посадах прем'єр-міністр М.Тихонов і керівник Держплану М.К.Байбаков, які були людьми Л.І.Брежнєва. Прем'єр-міністром став М.І.Рижков, керівником Держплану М.В.Тализін, завідуючим відділом організаційно-партійної роботи ЦК – Розумовський. Б.М.Єльцин був призначений секретарем ЦК КПРС, а пізніше – першим секретарем Московського міського комітету партії і кандидатом у члени Політбюро [21, с.92–93].

Проте, як виявилось згодом, ротація кадрів не заклала бажаний фундамент для змін у соціально-економічній сфері. М.І.Рижков вдало зауважив, що для динамічного соціально-економічного розвитку науково-технічний прогрес мав вирішальне значення. Але потрібно було знайти каталізатор, який би прискорив цей прогрес [15, с.126]. Необхідно було вибрати напрям і йти по ньому, а не змінювати його згідно з “течіями” політиків, практиків та самої історії. М.С.Горбачов спроби робив.

9 жовтня 1985 р. він виступив із розгорнутим планом збільшення виробництва та реалізації необхідних товарів і послуг на період до 2000 року. На жовтневому (1985 р.) Пленумі він підкреслив необхідність кадрових змін, однак був реалістом і не ставив перед собою складних для реалізації завдань. 22 листопада 1985 р. був скликаний Державний комітет з агропромислового комплексу для того, щоб зменшити кількість міністрів, які займалися аналогічними чи близькими питаннями [21, с.94].

Протягом 1985 р. перебудова характеризувалася двома компонентами: зміною кадрів та

теоретичним забезпеченням можливих умов розвитку. М.С.Горбачов відмітив: “По суті справи, те, що відбувається зараз в суспільстві, в свідомості людей – це революція паперів” [4, арк.1]. Але прагнення йти вперед і оптимізм переважали в його ідеях і він продовжив: “Ми повинні виходити з того, що ми зробили правильний вибір в рамках перебудови. Ми можемо аналізувати і покажемо наші прорахунки, помилки і уроки, але потрібно залишатися принциповим навіть під тиском смуту. Йдучи політичним курсом перебудови, ми на правильному шляху” [3, арк.2].

Обраний напрям політичної діяльності був затверджений у 1986 р. XXVII з’їздом КПРС. Він став трампліном для початку реформ. Однак один із делегатів з’їзду, а саме В.Д.П’ядишев, відмітив, що “на XXVII з’їзді КПРС, який був останнім із традиційних партійних з’їздів, багато тез проголошувалося ще по інерції” [28, с.143]. Так званім ідеологічним стрижнем перебудови на даний рік була теорія “невинності соціалізму”. Проблема, як доводив М.С.Горбачов, не в недоліках, а в тому, що “потенційні” можливості соціалізму використовувалися недостатньо. Ключове поняття першого етапу – “прискорення” – також означало, що першооснови радянського суспільства здорові і необхідно було лише знайти шляхи для “прискорення” його розвитку. Ще одним досягненням XXVII з’їзду КПРС було затвердження 12-ї п’ятирічки. Важлива відмінна риса всього п’ятирічного плану в тому, що соціальна програма покликана максимально сприяти підвищенню ефективності суспільного виробництва, розвитку трудової ініціативи мас. Цьому повинно служити втілення принципу соціальної справедливості, соціалістичного розподілу життєвих благ [31, с.33].

Як зауважує російський дослідник В.В.Согрін: “У період горбачовської перебудови більшість суспільствознавців використовували “формаційну модель”: суть реформаторського курсу розглядалася в потребі розкриття “потенціалу соціалізму”, пошуках його оптимального варіанта. Після падіння перебудови “формаційний” підхід швидко втратив своїх прихильників, поступившись іншим моделям. Однією з популярних стала концепція “революції еліт” з її акцентом на конфлікти у “верхах”, їх внутрішньою боротьбою за владу як першопричину суспільних перемін. Проте найбільшої популярності набула теорія модернізації” [35, с.3–5].

Рисами модернізації просякнута вся політика перебудови. За визначенням М.С.Горбачова, “все мистецтво управління і політики складається з того, щоб вчасно врахувати і знати, де сконцентрувати свої головні сили й увагу” [9, с.2]. Проте, як з’ясувалося, сили ідеологів скупчувалися не на практиці, а, здебільшого, лише в теоріях та можливостях.

Ще одним теоретичним здобутком перебудови було введення в повсякденний обіг поняття “гласність”. Уперше воно прозвучало в 1986 р. на XXVII з’їзді КПРС. Усе подавалося у звичній формі: говорилося про “укріплення соціалізму”, необхідність для партії “знати думку народу” – і, зрозуміло, що майже ніхто із слухачів, аплодуючи, не думав, що “гласність” має щось спільне зі справжньою свободою слова. Тоді ж не лише до свободи слова, але до більш-менш правдивої інформації про найважливіше було ще далеко. Радянські газети, радіо і телебачення, знаходячись під контролем партійного керівництва, подавали тільки “потрібну” інформацію і друкували лише “правильну” думку.

Саме ж слово “гласність” з’явилося в країні вже вдруге, вперше воно прозвучало в російській історії в епоху реформ Олександра II (1855–1881 рр.). Означало воно у двох випадках одне і те ж – володіння правдивою інформацією “в інтересах справи”, “в якості ліків” від зловживання чиновників. Принцип свободи слова при цьому не визнавався, і контроль над пресою з боку “верхівки” зберігався [17, с.399].

Популярною є думка, що гласність тому припала до душі М.С.Горбачову, що, користуючись нею як головним інструментом демократизації, він розраховував перетворити початку перебудову з наступної спроби реформ у справжню революцію. Звичайно, межа між цими поняттями досить умовна. Вони означають зміни, глибина яких, як підтверджує історія, не залежить від обраного терміну.

Генеральний секретар ЦК КПРС зауважував: “Я повторив той шлях, який за короткий час пройшов такий гігант, революціонер, інтелектуал і політик, як В.І.Ленін” [26, с.7]. Ми вважаємо, що він робив спроби пройти такий шлях, оскільки вчився у В.І. Леніна. Але стверджувати, що це було так, не зовсім доцільно. В.І.Ленін створив СРСР, заклав основи тоталітарного комплексу, а М.С.Горбачов створив умови для падіння Радянського Союзу. М.С.Горбачов забезпечив теоретичний курс перебудови, а В.І.Ленін

більше уваги приділяв практиці – тому, що є, а не тому, що може бути. Перебудова ввібрала в себе невичерпну кількість уроків історичного минулого. Але вона не стала прототипом суспільства початку ХХ ст.

М.С.Горбачов неодноразово повторював: “Ми врахували досвід ХХ ст., усю діалектику світового розвитку. Ми зрозуміли, що не уникнемо багатоваріантності соціального розвитку в рамках загальнолюдської цивілізації. Тому в політиці ми за свободу. Більше того, ми переконалися у варіантності соціалістичного вибору, який можуть зробити різні народи і країни. Але наш шлях, шлях перебудови – це наш варіант соціалістичного вибору. Як його здійснити? Досвід перебудови підвів нас до простих, але нелегких для практики істин. Вони такі:

- 1) робити справу кожному на своєму місці;
- 2) максимально враховувати інтереси людини;
- 3) поважати і віддавати належне таланту, здібностям, наполегливості кожного;
- 4) добитися того, щоб кожний справді міг отримувати за працю йому належне без будь-яких обмежень;

5) забезпечити задоволення елементарних, повсякденних потреб усіх станів суспільства, створити умови для життя” [2, арк.10–11].

Укотре спроба втілити теорію в практику життя була зроблена в 1987 р. Головне, а отже, найбільш важке – попереду. До цього часу ми скрупульозно готувалися до перебудови: розробляли її стратегію, намічали основні шляхи, виявляли все те, що заважає, потребує виправлення, визначали вихідні позиції. Рік, який розпочався (1987 р.), багато в чому є визначальним, адже сьогодні вирішується доля перебудови, закладається фундамент прискорення, зазначалося в доповіді М.С.Горбачова на XVIII з’їзді професійних спілок СРСР [12, с.4].

Січневим і червневим (1987 р.) Пленумами ЦК завершилося вироблення ідейно-теоретичної концепції перебудови в основному і головному, конкретної політики на двох ключових напрямках розвитку – демократизації суспільства і радикальної економічної реформи. Країна вступила в другий етап перебудови, коли на порядок денний винесено завдання послідовно і неухильно втілювати цю політику в життя [10, с.5].

Лідер перебудови (М.С.Горбачов. – *Авт.*) відзначав, що минулі два роки надали нам більше впевненості в правильності вибору нашого шля-

ху – шляху прискорення і перебудови. Основне тепер – йти вперед, перенести центр ваги на практичну роботу з втілення в життя прийнятих рішень. Найактуальніше завдання – забезпечити перебудову на ділі. Треба рішуче потіснити тих, хто хотів би обмежитися розмовами про перебудову. У цьому головному питанні з нашого боку поступок не повинно бути [10, с.15–19].

Рубіжною подією перебудови, яка розділила її теоретичний та практичний зміст, було скликання XIX Всесоюзної партійної конференції в 1988 р. У ході її проведення була вироблена конкретна програма дій, яка мала вирішити такі завдання:

1) відкрити максимальний простір процесам самоуправління суспільства, створити умови для повного розвитку ініціативи людей, партійних і суспільних організацій;

2) забезпечити умови для подальшого вільного розвитку кожної нації і народності;

3) радикально укріпити соціалістичну законність і правопорядок із тим, щоб виключити можливість узурпації влади і зловживань, ефективно протидіяти бюрократизму і формалізму;

4) створити ефективний механізм, який би забезпечив самооновлення політичної системи з урахуванням внутрішніх і міжнародних умов, які піддаються постійним змінам;

5) чітко розмежувати функції партійних і державних органів.

Відповідно до рішень XIX партконференції були прийняті зміни в Конституції СРСР. На цій основі, шляхом загальних демократичних виборів, був створений верховний орган влади – 3’їзд народних депутатів СРСР, який обрав Верховну Раду СРСР. Робота 3’їзду і Верховної Ради СРСР відкрила новий період розвитку країни. Вона стала відправним пунктом передачі всієї повноти державної влади в руки Рад, створенням нової демократичної моделі, яка залучала народні маси до вирішення загальнодержавних питань [27, с.253–254].

Ураховуючи попередні здобутки перебудови, перш за все теоретичні, конференція розглядала гласність як унікальний спосіб реалізації демократичної сутності соціалістичного устрою. У розвитку гласності вбачалася ключова умова формування “нового мислення” радянських людей, дійсного способу боротьби проти адміністративно-командних методів управління, будь-яких деформацій соціалізму [1, арк.4–5].

Дещо іншу оцінку рішенням XIX партконференції дає перший Президент України Л.М.Кравчук. Він відзначає, що конференція засвідчила: керівництво СРСР бере курс на довгоочікувану політичну реформу країни. Віддамо належне сміливості Генсека ЦК КПРС, який ще не знав, чим обернеться цей крок для нього та для держави, якою він намагався керувати. М.С.Горбачов "випустив на волю" привид свободи, який почав блукати Союзом, поступово перетворюючись на реальність. Від зіткнення з цією реальністю Михайло Сергійович відверто розгубився. Здається, Горбачов щиро сподівався, що демократію можна контролювати і що йому до снаги роль такого контролера [22, с.10].

Щоб не втратити контроль над ситуацією, М.С.Горбачов вирішив провести зміни, які б посилили його особисту владу. Згідно з рішеннями вересневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС із посади Голови Президії Верховної Ради СРСР був звільнений А.А.Громико*. Новим Головою було обрано "одногосно" М.С. Горбачова. Секретар ЦК КПРС А.Зайков відзначав у своєму виступі: "Одногосно приймається постанова Верховної Ради СРСР про обрання Горбачова Михайла Сергійовича Головою Президії Верховної Ради СРСР" [16, с.170].

Реформування системи державної влади співпало з висуненням нової посади – Голови Верховної Ради СРСР. Звичайно, її мав зайняти М.С.Горбачов. 22 травня 1989 р. ця пропозиція розглядалася на Пленумі ЦК КПРС, а 25 травня 1989 р. була затверджена на першому засіданні Першого З'їзду народних депутатів СРСР.

З пропозицією обрати Горбачова Головою Верховної Ради СРСР виступив уже не секретар ЦК, як це практикувалося в попередні роки, а керівник депутатського корпусу – відомий письменник Чингіз Айтматов. Проти цієї ідеї виступили: В.Логунов, С.Звонов, А.Смелянов та ряд інших депутатів. Депутати Г.Бурбуліс і В.Яворинський пропонували обрати на вищевказану посаду Б.Єльцина. Завершальним етапом у дискусії був виступ Б.Єльцина, який сказав: "Звичайно, я міг би працювати серйозно і визнаючи перебудову, погодитися на таку пропозицію, але зараз я відмовляюся" [16, с.176].

У підсумку в бюлетень було включене одне прізвище – М.С.Горбачова. Відомий правозахисник А.Д.Сахаров справедливо відмітив: "Підтримка кандидатури М.С.Горбачова носить умовний характер ..." [16, с.176].

Чітке вираження опозиційності підтверджує також той факт, що з 1989 р. почалося утворення політичних партій широкого спектра. Найбільш важливим є три групи партій, які характеризуються такими ознаками:

1) першу групу становили діячі Союзного центру і партійні функціонери, все більше незадоволені результатами горбачовської перебудови. До цієї групи належали представники силових структур і керівники підприємств ВПК. Ідейною платформою даної групи стали гасла радянського патріотизму і недопущення розпаду СРСР. Вони виступали за існування Радянського Союзу як єдині з наддержав світу. Представником Союзного центру був Є.К.Лигачов, який виступав за збереження цілісності існуючої держави;

2) друга група об'єднувала достатньо широкий спектр нових політичних сил, які виступали опонентами керівництва комуністичної партії. Гаслом даної групи стали вимоги прискорення і радикалізації ринкових реформ в економіці, подальшої демократизації суспільного життя, ліквідації монополії КПРС на владу. Одним із лідерів даної групи був Б.Єльцин;

3) третя група була представлена центристськими силами, які об'єдналися навколо М.С. Горбачова. У її склад входила частина союзної еліти, яка пов'язала свою долю з горбачовською перебудовою, а також частина республіканських еліт, інтереси яких цілком вписувалися у запропоновану М.С.Горбачовим концепцію реформування Союзу [32, с.17–20].

У 1989 р. у СРСР з'явився і незалежний робітничий рух, що заявив про себе в масовому страйковому русі в шахтарських регіонах: Кузбасі, Донбасі, Карагандинському басейні. Одна з найбільш впливових нових партій – Демократична партія Росії устами свого лідера Н.Травкіна оголосила комунізм і соціал-демократію явищами одного порядку. "Наша партія – партія виключно демократичного спрямування" [37, с.143]. Соціалізм у будь-якому вигляді відкидався і Республіканською партією. Вона була створена В.Шостаковським і В.Лисенко на основі "Демократичної платформи в КПРС".

Одним із важливих явищ вияву радикалізму була поява в період перебудови течії, основною ідеєю якої стала всестороння радикальна модернізація суспільства. Три діячі – Б.Єльцин, А.Собчак і Г.Попов символізували

радикальний центр, представляли його інтелектуальні, політичні та духовні можливості [34, с.143].

На одному з флангів радикалізму опинився радикально-ліберальний напрям, що існував як ідейне вчення. Його представниками були такі публіцисти як: В.Селюнін, Л.Піяшева, Б.Пінекер, А.Іванов, А.Ципко. Їх ідеал – утвердження повної, нічим не обмеженої свободи приватної власності, відродження цінностей класичного ринку і капіталізму (в дусі Адама Сміта) [35, с.14].

Фактично з кінця 1988 – початку 1989 рр. доля перебудови все більше переходила в руки радикальних і соціал-демократичних сил. За три роки вони досягли значних успіхів, поклавши початок процесу мирної за характером, але революційної за суттю трансформації партійно-державної тоталітарної системи в демократичний державно-правовий механізм, заснований на багатопартійності [34, с.139].

Окрім радикальної течії, в рядах опозиції до перебудови опинився консервативний рух. Починаючи з 1990 р., усе більш помітну роль серед консервативної опозиції стала відігравати фракція “Союз”, яка сформувалася в рамках Верховної Ради і 3’їзду народних депутатів СРСР. Лідерами фракції виступили члени депутатського корпусу полковники Н.Петрушенко і В.Алкеніс, а також Є.Коган і Ю.Блохін. Головними звинуваченнями, які висувала фракція “Союз” проти М.С.Горбачова, було те, що він розвалив велику державу, чого не вдавалося зробити іноземним інтервентам від Наполеона до Гітлера, перетворивши її в другорядну державу, в перспективі – колоніальний придаток Заходу [33, с.642–643].

Останньою спробою втримати ситуацію під контролем було введення в Радянському Союзі посади Президента, що органічно перепліталася з однією з останніх сторінок політичної біографії М.С.Горбачова як загальносоюзного лідера. Зрозуміло, що ця посада вводилася під Горбачова і була, якщо так можна сказати, знаковою: її встановлення знаменувало великі перетворення в політичній системі, пов’язані, перш за все, з відмовою від конституційного утвердження керівної ролі КПРС у країні.

Саме життя, зауважував М.С.Горбачов, підвело нас до президентської форми правління, до необхідності створити політичні і державні структури, які би відповідали тим процесам, що

відбуваються в суспільстві. Завдання президентської влади я бачу в захисті прав громадян, совісті кожної людини, в забезпеченні нормального функціонування конституційного устрою і державних інститутів [7, с.5].

27 лютого 1990 р. на сесії Верховної Ради СРСР був представлений текст документів, які стосувалися змін у Конституції СРСР, викликаних введенням посади президента. М.С.Горбачов, підтримуючи позицію опонентів, відмітив: “На цьому засіданні Верховної Ради довелося зустрітися з продуманою думкою депутатів, які належать до Міжрегіональної групи.**

Вони теж висловилися за президентство, але визначили такі підходи до нього, що про цей процес можна забути. Адже мова йде не про Горбачова, а про конституційні зміни, і вибирати президента на 3’їзді депутати будуть на альтернативній основі. Введення Інституту президентства сьогодні необхідне для країни” [16, с.179].

З цього приводу керівник Ради Національностей Верховної Ради СРСР із 1985 р., протягом 1991–1996 рр. керівник служби зовнішньої розвідки Є.Примаков відзначав: “У кінці 80-х рр. справа йшла до президентського управління. Мова велася про те, чи вдасться відсунути партію від прямого керівництва державою. Горбачов прагнув не до того, щоб перейти з посади Генерального секретаря партії на посаду Президента СРСР. Він прагнув об’єднати ці дві посади в одній особі” [29, с.66].

Міжрегіональна депутатська група підтримувала кандидатуру на посаду президента свого керівника Б. Єльцина. А це вже друге зіткнення на політичній арені М.С.Горбачова і Б.М.Єльцина. Проте Б.Єльцин свою кандидатуру не висував. Керівник Ради Міністрів СРСР М.Рижков та міністр внутрішніх справ В.Бакатін зняли свої кандидатури. Тому в бюлетені пропонувалося лише одне прізвище – М.С. Горбачова.

Фактично вдруге заплановані вибори альтернативного плану (вперше – обрання Голови Верховної Ради СРСР) були зірвані, а форма голосування підтвердила існуючу до того часу систему виборів, яка цілком вписувалася в схему тоталітарного режиму. Останній робив прямі спроби заявити про себе як про авторитарний.

15 березня 1990 р. були оголошені підсумки голосування: 1329 депутатів проголосували за обрання на посаду Президента М.С.Горбачова,

495 – проти. Уже вкотре вдалося Горбачову реалізувати свої плани, створити тим самим своєрідний “культ особи”, який, розвиваючи ідеї демократії, все ж таки закріплював основи тоталітарного (чи авторитарного) режиму.

1991 рік позначився крайньою боротьбою М.С.Горбачова і Б.М.Єльцина.^{***} Якщо досі останній робив кроки відступу з політичної арени, то саме тепер, коли основні підсумки перебудови були відомі, він вирішив включитися в боротьбу за владу. Доречним, на наш погляд, є висловлювання Л.М.Кравчука (першого Президента України), який зауважив: “Є вища справедливість у тому, що Горбачов і Єльцин у необхідний час опинилися на необхідних місцях. Михайло Сергійович добряче розхитав систему, чого б до певна не зробив Борис Миколайович. Президент Росії добив систему, що навряд чи спромігся б зробити Президент СРСР” [22, с.89].

М.С.Горбачов лише відзначив, що “стара система розпалася задовго до того, поки почала працювати нова” [14, с.781]. Різкий розрив між ідеологічними обіцянками реформаторів і їх реальною практичною діяльністю, висока економічна і моральна ціна модернізації – це один із головних підсумків етапного процесу перебудови [35, с.15].

М.С.Горбачов вважав, що з “тоталітарним устроєм на певному етапі може справитися лише тоталітарна партія. Але це було можливо тільки до того часу, поки “апаратний шар” партії підтримував свого генсека” [13, с.215]. На початок 90-х рр. КПРС втратила свою монополію на владу і тому залишатися опорою перебудови для реалізації її гуманних цілей не могла.

Фактично “демократизація” за М.С. Горбачовим призвела не лише до конфлікту між комуністами-консерваторами (наприклад Є.К. Лигачовим), які боялися, що партія втратить контроль над країною, але й радикалами, які звинувачували Горбачова в бажанні зупинити реформи на півшляху, спробі створення деякого симбіозу старої партійної системи із зародками демократії [14, с.775].

Покидаючи посаду Президента СРСР, М.С.Горбачов так оцінив підсумки “проробленої роботи”:

– “Ліквідована тоталітарна система, яка залишила країну можливості давно стати благополучною і процвітаючою.

– Зроблений прорив на шляху демократичних перетворень. Реальними стали вільні вибори, свобода друку, релігійні свободи, представницькі органи.

– ... Узаконена економічна свобода виробника і почали набирати силу підприємництво, приватизація.

– Покінчено з “холодною війною”, припинена гонка озброєнь і мілітаризація країни. Знята небезпека світової війни ...

– Народи, нації отримали реальну свободу вибору шляху свого самовизначення ...” [45, с.308].

Таким чином, практична діяльність М.С.Горбачова в період перебудови (1985–1991 рр.) визначалася спробою втілити теоретичні здобутки КПРС у життя і на цій основі реформувати Радянський Союз. Не останню роль у цих процесах зіграв часовий фактор, який довів не лише неготовність суспільства розвиватися за запропонованими схемами, а й, у цілому, запізнілість реформ. Еволюція часу вплинула також на погляди тих осіб, які мали втілити в життя ідеї “нового мислення”. Б.Єльцин, який на початковому етапі перебудовного процесу вірив у його необхідність, зайняв опозиційну сторону з 1988 р. Опозиціонером став Є.Лигачов, який не погоджувався з тим, що на фоні перебудови комуністи втратять контроль над суспільством, а КПРС – не буде єдиною. Зрештою, сам тоталітарний режим не міг співіснувати з демократичними нововведеннями та ознаками авторитаризму. Тому практична діяльність М.С.Горбачова була лише вираженням потреб часу, закономірним процесом розвитку суспільства. І саме під впливом останніх стали можливими ті події, які пов’язують із процесами реформування і розпаду СРСР.

1. Архів “Горбачов-Фонду”. – Ф.2. Оп.1. Од.зб.1207. Арк.1–10.

2. Там само. – Ф.2. Оп.1. Од. зб.2072. Арк.1–17.

3. Там само. – Ф.2. Оп.1. Од. зб.8320. Арк.1–3.

4. Там само. – Ф.2. Оп.1. Од. зб.8331. Арк.1–2.

5. Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю. 1985–1991. – М.: Аспект ПРЕСС, 2002.

6. Бойко О. КПУ в 1985–1991 рр.: анатомія кризи // Людина і політика. – 2002. – №2. – С.3–18; Феномен

перебудови: причини, суть, наслідки // Сучасність. – 2002. – №6. – С.84–91.

7. Горбачев М.С. Выступление на четвертом Съезде народных депутатов СССР, 17–19 декабря 1990 г. – М.: Политиздат, 1991. – 32 с.

8. Горбачев М.С. – Ельцин Б.Н.: 1500 дней политического противостояния / Сост. Л.Н. Доброхотов и др. – М.: Терра, 1992. – 464 с.

9. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи: В 7-и т. – Т.3. – М.: Политиздат, 1987. – 511 с.
10. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи: В 7-и т. – Т.5. – М.: Политиздат, 1988. – 576 с.
11. Горбачев М.С. К постановлению Советов и созданию социалистического правового государства: Доклад и заключительное слово на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва, 29 ноября–1 декабря 1988 г. – М.: Политиздат, 1988. – 47 с.
12. Горбачев М.С. Перестройка – кровное дело народа: Речь на XVIII съезде профессиональных союзов СССР, 25 февраля 1987 г. – М.: Политиздат, 1987. – 31 с.
13. Грачев А. Горбачев. – М.: Изд-во “Вагриус”, 2001. – 448 с.
14. Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О.Суворов. – М.: Аквариум, 1999. – 896 с.
15. Давыдов О. М. Горбачев. Тайные пружины власти. – М.: ЗАО “Издательский дом Гелеос”, 2002. – 336 с.
16. Данцев А.А. Правители России. XX век. Серия “Исторические силуэты”. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 512 с.
17. Жуковский С.Т., Жуковская И.Г. Россия в истории мировой цивилизации. IX–XX вв. – М.: Школьная Пресса, 2000. – 416 с.
18. Земцов И.Г. Крах эпохи = Grash of the epoch: В 2-х кн. – Кн.1. Андропов, Черненко, Горбачев... последние коммунисты в Кремле = Andropov, Chernenko, Gorbachev... last communists in the Kremlin. – М.: Наука, 1999. – 399 с.; Кн.2. Горбачев... бросок через пропасть = Gorbachev... jump over the abyss. – М.: Наука, 1999. – 286 с.; Реальность и грани перестройки = Perestroika ist reality absits limist: (Справочник). – London: Overseas publ interchange, 1989. – 470 р.
19. Зенькович Н.А. Михаил Горбачев: жизнь до Кремля. – М.: Олма - Пресс, 2001. – 671 с.; Покушение в Кремле: От Ленина до Ельцина: Тайны, Версии, Подоплека. – М.: ИНФРА, 1985. – 159 с.
20. Зиновьев А.А. Гибель русского коммунизма. – М.: Центрполиграф, 2001. – 431 с.
21. Кауль Т.Н. От Сталина до Горбачева и далее. – М.: Прогресс, 1991. – 224 с.
22. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. – 392 с.
23. Кульчицький С.В. Відкладена революція. Про події 1989–1991 рр. в Україні // Політика і час. – 2001. – №8. – С.13–23; Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. – 1997. – №1. – С.21–31.
24. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2000. – 360 с.
25. Лигачев Е.К. Предостережение. – М.: Газета “Правда”, 1999. – 439 с.
26. Неоконченная история. Беседы Михаила Горбачева с политологом Борисом Славиним / Авт.-сост. Б.Славин. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 159 с.
27. Очерк теории социализма / Г.Л.Смирнов, Э.М.Андреев, Э.А.Баграмов и др. – М.: Политиздат, 1989. – 463 с.
28. Перестройка: Зима шестая (По материалам обсуждения за “Круглым столом” в ред. журн. “Международная жизнь”) // Международная жизнь. – 1991. – №1. – С.143–157.
29. Примаков Е.М. Годы в большой политике. – М.: Коллекция “Совершенно секретно”, 1999. – 448 с.
30. Рар А. Владимир Путин. “Немец” в Кремле / Пер. с нем. И.Розанова. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 320 с.
31. Рыжков Н.И. О государственном плане экономического и социального развития СССР на 1986–1990 годы: Доклад на совместном заседании Совета Союза и Совета Национальностей пятой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва: Закон Союза Советских Социалистических Республик о государственном плане экономического и социального развития СССР на 1986–1990 годы. – М.: Политиздат, 1986. – 63 с.
32. Сидоров А.В. Советский Союз накануне распада: Опыт антикоммунистического управления. – М.: Универсальный гуманитарный лицей, 2002. – 178 с.
33. Современная политическая история России (1985–1998 гг.): В 2-х т. – Т.1. Лица России / Под общ. ред. В.И.Зоркальцева, А.И.Подберезкина. – М.: Всероссийское общественно-политическое движение в поддержку отечественной науки, культуры, образования, здравоохранения и предпринимательства “Духовного наследия”, 1998. – 826 с.
34. Согрин В.В. Перестройка: Итоги и уроки // Общественные науки и современность. – 1992. – №1. – С.133–147.
35. Согрин В.В. Реалии и утопии новой России (1985–1995) // Отечественная история. – 1995. – №2. – С.3–17.
36. Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди / За ред. А.Т.Кількулькіна, Г.В.Клюкова. – К.: Радянська школа, 1990. – 512 с.
37. Хрестоматия по истории России: Учебное пособие / Сост. А.С.Орлов, Н.Г.Георгиева, Т.А.Сивохина. – М.: ПБОЮЛ Л.В. Рожников, 2001. – 592 с.

* А.А. Громико займав посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР з 1985 р. Він був прихильником радикальних реформ і одним із перших висловився за обрання в 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС М.С. Горбачова.

** До Міжрегіональної депутатської групи належали представники тих політичних сил, які виступали за прискорення і радикалізацію ринкових реформ в економіці, подальшу демократизацію суспільства, яка включала в себе незалежність республік від союзного центру. У ході характеристики трьох груп політичних течій радянського суспільства, поданих нами вище, вона розміщена під номером “2”.

*** Детальніше про це можна прочитати в монографії “Горбачев–Ельцин: 1500 днів політичного протистояння” [8].

I. OYCHAR
PRACTICAL ACTIVITY M.S. GORBACHOV DURING
REORGANIZATION PERIOD(1985–1991).

In the given work the reasons of arrival of M.S. Gorbacheva to authority in the USSR are investigated, the course of the events which have defined a rate of reforms of 1985-1991 and their consequence for the Soviet state is considered. The author leads the analysis of change of an internal political condition in the country in connection with transition to democratization of a society. Also are determined compound this process: the theory and practice of reorganization. The first provided the viability with concepts: new thinking, publicity, market attitudes and so on. The second - was dictated by time and coincidence of circumstances, that is was in the greater degree the historical phenomenon, rather than process of necessary and intelligent reforms.

Key words: *USRS, M. S. Horbachov, crisis, democratization, society, historical phenomenon reforms.*

УДК 332.14
ББК 63.3(4УКР)

Сергій Адамович

ІДЕЯ ЕКОНОМІЧНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ДОНБАСУ (1991–2004)

У статті проаналізовані соціально-політичні, культурні та економічні особливості Донецького регіону, який є складовою незалежної України. Автор вважає, що донецька еліта активно пропагує ідею збільшення політичної та економічної незалежності регіону з метою власного політично-економічного контролю над ним.

Ключові слова: *Донецький регіон, регіональна еліта, незалежна Україна, ідея політичної та економічної незалежності, політико-економічний контроль.*

Дезінтеграційні та національно-визвольні рухи, що охопили СРСР наприкінці 80-х рр., торкнулися і Донецького регіону. Суспільно-політичні, економічні й етнокультурні особливості зумовили специфічну реакцію населення краю на становлення незалежності України та процеси державотворення. Як влучно зазначив відомий японський дослідник, викладач Індіанського університету (США) Куромая Гіроакі, “непоко́ра Донбасу стала одним із найтяжчих політичних викликів Києву” [12, с.473].

Дослідження значення і ролі Донеччини в історії незалежної України дасть змогу в майбутньому більшою мірою врахувати в державній політиці особливості регіону і сприяти єдності країни. Розв’язання даної проблеми започатковано в працях О.Бойка, К.Гіроакі, І.Кононова, С.Телешуна. Так, суттєві відмінності у формуванні сучасної української нації в Галичині і Донбасі виокремлює соціолог І.Кононов. На його думку, на заході України ми спостерігаємо

формування національної спільноти за принципом співвідношення безумовно домінантної етнічної більшості та національних меншин – шлях формування етнонації. Натомість на сході України, насамперед у Донбасі, сучасна нація формується як результат виникнення домінантної етнічної коаліції українців і росіян, до яких також приєднуються білоруси – шлях націєтворення через категорію співгромадянства [10, с.78].

На думку Б.Бахтєєва, для багатьох донбасівців Україна є щось відмінне, якщо не чуже, а стосунки “Донбас – Україна” розглядаються за парадигмою “ми–вони”, “свої–чужі”. Вчений вважає, що “в Донбасі є найбільший в Україні вплив типово російського менталітету – із сакралізацією територіального розширення та силових доказів вищості власної цивілізації... перетворення України на колонію Донбасу розглядається багатьма донбасівцями як цілком бажаний стан речей” [2, с.95–96].